

ΟΙ ΕΠΙ ΣΩΤΗΡΙΑ ΘΥΣΙΕΣ
ΣΤΑ ΑΘΗΝΑΙΚΑ ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

*generi hominum a natura tantumque
amorem ad communem salutem de-
fendendam datum*

Κω., *De rep.*, I.1.1

Σε αθηναϊκά τιμητικά ψηφίσματα των ελληνιστικών χρόνων οι εκάστοτε πρυτάνεις ευφημούνται, ανάμεσα σ' άλλα, για την τέλεση θυσιών ἐφ' ὑγιείᾳ και σωτηρίᾳ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου. Η χρήση της τυπικής αυτής ἔκφρασης επισημάνθηκε από τον S. Dow και κατεγράφησαν οι παραλλαγές και ποικίλες προσθήκες της¹, χωρίς όμως να αναλυθεί καθαυτό το περιεχόμενό της. Ενώ μάλιστα ο ίδιος ορθά θεωρεί ότι ορισμένες από τις προσθήκες (όπως των συμμάχων ή των φίλων) αντανακλούν τις εξωτερικές σχέσεις της πόλης, αντιπαρέρχεται την καταφανώς συνηθέστερη των παιδων καὶ γυναικῶν χαρακτηρίζοντάς την *merely rhetorical and insignificant*². Φαίνεται ωστόσο ότι τόσο η επίκληση της έννοιας σωτηρία όσο και η μνημόνευση των παιδων καὶ γυναικῶν αποτελούν ενδείξεις των συνθηκών της εποχής και επιδέχονται περαιτέρω έρευνα σε σχέση προς αυτές.

Η τέλεση δημόσιων θυσιών αποτελεί ασφαλώς σύνηθες φαινόμενο της αρχαϊκής Αθήνας, το οποίο μάλιστα συνδέεται με τα καθήκοντα πολιτειακών οργάνων και αξιωματούχων³. Η γενικότερη τελετουργική πρακτική ενόψει ή κατόπιν κρίσιμων για την πόλη περιστάσεων καθιστούν εύλογη την επίκληση της έννοιας της σωτηρίας⁴, η οποία πληρέστερα πρέπει να νοηθεί με τη σημασία όχι

1. *Prytaneis*, Hesperia Suppl. I (1937· ανατ. 1975), σ. 9-11.

2. Ο.π., σ. 9.

3. P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Oxford 1972, σ. 127 κ.ε. Για τη σχέση της τυπικής ἔκφρασης με τις αθηναϊκές εορτές, βλ. F. Pfister, s. v. *Soteria*, RE III A, 1, 1229-30 (6).

4. B. R. K. Yerkes, *Sacrifice in Greek and Roman Religions and Early Judaism*, London 1953, σ. 102. Επιλογή της πλούσιας σχετικής με τις θυσίες στην αρχαιότητα βιβλιογραφίας, βλ. J. Svenbro, *Bibliographie du sacrifice grec* στο M. Detienne - J. P. Vernant (εκδ.), *La cuisine du sacrifice grec*, Paris 1979, σ. 309 κ.ε. Ενδεικτικά, στα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα οι πρυτάνεις της Ακαμαντίδος θυσιάζουν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν στρατευομένων φυλετῶν (SEG 25, 141, 15).

μόνο της «διάσωσης» ή «διαφύλαξης» αλλά και της «ασφάλειας»⁵. Εξάλλου ήδη από την κλασική περίοδο μαρτυρείται η προσφορά σωτηρίων, παράλληλα εμφανίζεται η διαδεδομένη έως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους πρακτική απόδοσης του προσωνυμίου Σωτήρ όχι μόνο σε θεότητες αλλά και σε επιφανή για την πολιτική τους δράση πρόσωπα, ενώ μνημονεύεται και η προσωποποίηση της έννοιας⁶.

Παράλληλα, στις επίσημες γραπτές πηγές —είτε έχουν τιμητικό περιεχόμενο είτε όχι— από τον 4ο π.Χ. αιώνα έως και τα τέλη της ελληνιστικής εποχής προβάλλεται σε διαφορετικές αναμεταξύ τους συνθήκες η ανάγκη προάσπισης της ασφάλειας των πόλεων με κάθε διαθέσιμο μέσο και επισημαίνονται χρήσεις της έννοιας σωτηρία με τη μορφή σωτηρία πόλεως, χώρας, πατρίδος ή δήμου⁷. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε παρόμοιες εκφράσεις υφίσταται άμεση ή έμμεση αναφορά στα κρίσιμα πολιτικά, οικονομικά και επιστητικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πόλεις στους δυσκόλους καιρούς των χρόνων αυτών: ενδεικτικά, από τα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα και εξής είθισται σε τιμητικά ψηφίσματα της Αθήνας να γίνεται λόγος για τη συμβολή επιφανών προσώπων στη σωτηρίαν τῆς πόλεως ή τοῦ δήμου⁸, ενώ σε ψήφισμα περί τα μέσα του 3ου π.Χ. αιώνα για την

πρβ. 21, 377, 3-4) ή το 225 π.Χ. ο Μένανδρος Τεισάνδρου Ιταίος ἔθυσεν ... περὶ ύγειας καὶ σωτηρίας καὶ δύμονοίας τῶν [συ]πλευσάντων (SEG 15, 112, 9-11), ενώ σε τιμητικό ψήφισμα του 211 π.Χ. γίνεται λόγος για θυσία του Δημαίνετου ταῖς θεᾶς μετὰ τῶν ἐξ Ἐλευσίνος περὶ τῆς τοῦ δήμου σωτηρίας (Syll³ 547, 27-8).

5. GEL, s.v., II 2 και 3.

6. Bλ. A. D. Nock (Z. Stewart, εκδ.), *Soter and Euergetes, Essays on Religion and the Ancient World*, Oxford 1972 (:1951), τ. 2, σ. 720 κ.ε.: Habicht C., *Gottmenschenstum und Griechische Städte*, Zetemata 14 (1970) 156-9; J. Rufus Fear, The Cult of Virtues, ANRW 17.2 (1981) 859-61.

7. Bλ. Syll³ 162, 4 (Τροιζήνα): 360, 6-8 (Χερσάνθης Τ.); SEG 27, 516, 4 (Κως); Syll³ 581, 62-4 (Ρόδος): 695, 19-20 (Μαγνησία Καρίας); 742, 16-8 ('Εφεσος); SEG 29, 756 (Τήνος); IG V, 14, 5-6 (Σπάρτη); Syll³ 762, 28-9 (Διονυσόπολις). Πρβ. επίσης κοινή: Syll³ 409, 33-4· 496, 16 (Αθήνα) και IG IX, 750, 16 ('Αμφισσα). Παράλληλα επισημαίνεται ως κοινός τόπος στους ρήτορες. Ο Ισοκράτης αρέσκεται να μνημονεύει τη συμβολή της Αθήνας στην κοινή ή τῶν Ἑλλήνων σωτηρίαν, κυρίως κατά τους περσικούς πολέμους, κάνει όμως συχνά λόγο και για τη σωτηρίαν της σύγχρονής του πόλης ('Ἑλλήνων: 4, 91· 5, 147· 8, 43· 144· 107· 14, 32· Επ. I, 7· κοινή: 4, 85· 5, 69· 8, 39· πόλεως: 8, 51· Επ. IX, 4· γενικότερα πρβ. 4, 99· 12, 68· 14, 63). Στον «Ἀρεοπαγιτικό» μάλιστα προλέγει ότι αντικείμενο του λόγου είναι η σωτηρία, με τη σημασία βέβαια της ασφάλειας του κράτους (1· πρβ. 12, 1). Ο Αισχίνης στον «Περὶ τῆς παραπρεσβείας» λόγο του, το 343 π.Χ., κάνει λόγο για τη σωτηρίαν τῆς πόλεως, διατά ο Φίλιππος βάδιζε κατά των αθηναϊκών κτήσεων (74· επίσης, και μετά τη μάχη της Χαιρώνειας έχοντας κατά νου τις συνέπειες της ήττας (3, 227· πρβ. 57· 208). Ο Δημοσθένης, τέλος, αναφέρεται συχνά στην ὑπὲρ τῆς σωτηρίας υπόθεση είτε πρόκειται για τους Ἐλληνες στο σύνολό τους είτε για την πόλη, την πατρίδα και τους συμμάχους ('Ἑλλήνων: 9, 45· 18, 100· 238· Επ. I, 2· πόλεως: 18, 195· 248· 20, 18· 26· πατρίδος: 10, 45· 18, 170· συμμάχων: 19, 78· γενικότερα πρβ. 14, 5· 18, 99· 208· 312· 22, 16).

8. IG II² 391, 5-6· Syll³ 342, 19· IG II² 479, 7· SEG 36, 165, 16· IG II² 744, 3· Syll³ 367,

εθελοντική συνεισφορά στην αντιμετώπιση ενός οικονομικού αδιεξόδου⁹ γίνεται λόγος για τὴν σωτηρίαν τῆς πόλεως και τὴν φυλακὴν τῆς χώρας, στην οποία φέρονται να συνέβαλαν οι ἐπιδόντες (SEG 32, 118, 16-7 και 30-1)¹⁰. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η νίκη των Ελλήνων επί των Γαλατών επιδρομέων αποτέλεσε το ἔναυσμα καθιέρωσης της εορτής των Σωτηρίων στους Δελφούς και στα σχετικά ψηφίσματα από την Κω, την Αθήνα και τη Χίο γίνεται με όμοιο τρόπο λόγος για την Ἐλλήνων ἡ κοινὴ σωτηρίαν¹¹. οι αναφορές όμως σε πολίτες που συνέβαλαν στην Ἐλλήνων ἡ κοινὴ σωτηρίαν δεν περιορίζονται μόνο στην απειλή του 279 π.Χ. αλλ' απαντούν στις αθηναϊκές επιγραφές ἡδη από τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα¹², γεγονός που φαίνεται να αντανακλά τη γενικότερη ανασφάλεια των χρόνων εκείνων. Τελικά, η συχνότητα και το εύρος των συμφραζομένων της σωτηρίας οδηγούν στην υπόθεση ότι η ἔννοια αυτή είχε φορτισθεί έντονα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και η χρήση της, που εδώ μας απασχολεί, είναι κάθε άλλο παρά συμπτωματική σε σχέση προς τις ιστορικές περιστάσεις.

Η τυπική ἔκφραση ἐφ' ὑγιείᾳ και σωτηρίᾳ τῆς βουλῆς και τοῦ δήμου μπορεί λοιπόν να συνδυασθεί μ' αυτή την πολύμορφη διάδοση της ἔννοιας. Δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε πότε ακριβώς διαμορφώθηκε η εν λόγω τυπική ἔκφραση, μπορούμε όμως να δεχθούμε ως ενδεικτική τη χρονολογία του αθηναϊκού ψηφίσματος, όπου απαντά —στις σωζόμενες επιγραφές— για πρώτη φορά, δηλαδή το 343/2. Στο ψήφισμα αυτό εκφράζεται η ευαρέσκεια για τη διοργάνωση των μεγάλων Διονυσίων και ευφημούνται οι βουλευτές που διακρίθηκαν σ' αυτή για το λόγο, πέραν των ἄλλων, ότι ἔθυσαν] ἐφ' ὑγι[εῖ]ᾳ και σωτηρίᾳ τῆς βουλῆς και τοῦ δήμου [τοῦ Ἀθηναίων (Syll³ 227, 5)¹³. Η Αθήνα παρακολουθεί τότε αδύναμην ὑποτιθέσει αποτελεσματικά την εξάπλωση της μακεδονικής επιρροής, δεσμευμένη η ίδια από την πρόσφατη «φιλοκράτειο» ειρήνη. Στην

16-7· 371, 20-1· 374, 32-3· SEG 28, 60, 31-2· 25, 157, 24· 21, 435, 23· 18, 26, 20. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι τιμώμενοι χαρακτηρίζονται ως (συν)άιποι τῆς σωτηρίας, Syll³ 386, 14-5· 485, 13-4 (πρβ. IG XII₉, 1186, 7).

9. B. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1941, τ. 1, σ. 217.

10. Πρβ. Syll³ 346, 29-30. Για τη χρήση όμως των εννοιών σωτηρία και φυλακὴ σε *Rangordnungsklausel* ψηφισμάτων από τον 4ο π.Χ. αιώνα και εξής, βλ. F. Gschnitzer, *Volksbeschlüsse «zum Schutz des Landes» und «zur Rettung der Stadt»*, στο *Zur Normenhierearchie in öffentlichen Recht der Griechen, Επετηρίδα Πανεπιστημίου 1981*, σ. 143 κ.ε.

11. G. Nachtergael, *Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes*, Bruxelles 1977, App. I, αρ. 1, 19-20, 25 και 40· αρ. 21, 14· αρ. 22, 5-6. Πρβ. αρ. 25, 2 (Σμύρνη) και Syll³ 401, 6.

12. Ἐλλήνων: SEG 33, 96, 6-7· κοινῇ: IG II² 698, 7-8.

13. Πρβ. SEG 18, 14, 43-4· Dow 4, 9-10· 29, 15-6· SEG 21, 366, 14-5· IG II² 689, 19-20· SEG 21, 376, 7-8· IG II² 825, 6-7· Syll³ 487, 15-6· Dow 27, 13-4· 35, 5-6· SEG 14, 68, 12-3· Dow 38, 12· SEG 16, 70, 7-8· Dow 40, 25· SEG 19, 91, 3-4· Dow 71, 12· 79, 15-8· SEG 19, 109, 9· 18, 27, 25-6.

εσωτερική ζωή δεσπόζει η έντονη σύγκρουση μεταξύ των υποστηρικτών και των αντιπάλων του Φιλίππου, η οποία την ίδια χρονιά κορυφώνεται με τη δίκη του Φιλοκράτη. Οι περιστάσεις αυτές ασφαλώς θα δικαιολογούσαν ένα κλίμα ανασφάλειας και η επικληση της έννοιας σωτηρία δεν προκαλεί έκπληξη, στο βαθμό μάλιστα που, όπως ειπώθηκε, η χρήση του όρου είναι συνήθης και σε άλλες πηγές της εποχής.

Πέρα από τα όσα αφορούν σε πρυτάνεις, η ίδια ακριβώς τυπική έκφραση απαντά με σχετικά μεγάλη συχνότητα και χρονολογική συνέχεια καθ' όλη την ελληνιστική εποχή σε ψηφίσματα προς τιμήν ποικίλων άλλων επιφανών προσώπων, κατόχων αξιωμάτων (ιερατικών ή πολιτικών), ιερέων και ιεροποιών ή κοσμητών. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις οι τιμώμενοι φέρουν την ιδιότητα του άρχοντος, ιππάρχου ή δημάρχου, του θεωρού ή πρέσβεως άλλων πόλεων, του αγωνοθέτου ή επιμελητού των Μυστηρίων. Ήδη όμως περί το 330 π.Χ. η σχετική έκφραση εμπλουτίζεται με την προσθήκη και παίδων και γυναικῶν και τῶν ἄλλων κτημάτων τῶν Ἀθηναίων (*Syll*³ 289, 15-6)¹⁴ και εφεξής η μνεία των παίδων και γυναικῶν είναι συνηθέστατη¹⁵. Οι πηγές μάλιστα μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι η προσθήκη αυτή επιβλήθηκε όχι μόνο όσον αφορά στην τέλεση συγκεκριμένων θυσιών στην Αθήνα αλλά χρησιμοποιούνταν και σε άλλες ανάλογες θρησκευτικές εκδηλώσεις έξω απ' αυτήν. Έτσι, με αθηναϊκό ψήφισμα του 332/1 στον Ωρωπό αφιερώνεται στον Αμφιάραο χρυσό στεφάνη ἐφ' ὑγείᾳ και σωτηρίᾳ του δήμου, των γυναικών, των παιδιών και όλων των άλλων κατοίκων (*IG VII* 4252, 28-31· πρβ. 12-3). Επιπλέον, η περίπτωση αυτή δεν είναι μοναδική, εφόσον και πολύ αργότερα, στα τέλη του 2ου π.Χ. αιώνα, απεσταλμένοι αθηναϊκών ξυνόδων μεταβαίνουν στους Δελφούς, όπου και τελούν θυσίες ἐφ' ὑγείᾳ και σωτηρίᾳ όλων των πολιτών, των παιδιών και γυναικών, των φίλων και συμμάχων (*Syll*³ 699, 3-4· 711, 9). Έχουμε, τέλος, πρόσθετους λόγους να πιστεύουμε ότι η προσθήκη αυτή δεν αποτελεί προϊόν περιστασιακού ρητορισμού αλλά σκόπιμης έμφασης. Αυτό υποδηλώνεται εν μέρει από την ίδια τη διάδοση και διάρκεια της χρήσης της: η προσθήκη αυτή συναρμόζεται πανομοιότυπη, όπως εξάλλου και οι υπόλοιπες, και στην τυπική για την τέλεση θυσιών έκφραση ὑπὲρ τῆς βουλῆς και τοῦ δήμου¹⁶. Μολονότι σ' αυτή δεν γίνεται μνεία της υγείας και σωτηρίας, είναι προφανής η ταύτιση του περιεχομένου και η προσθήκη και παίδων και γυναικῶν είναι συνήθης ήδη από το πρώτο μισό του 3ου π.Χ. αιώνα¹⁷.

14. Όσον αφορά στα κτήματα πρβ. καὶ τῶν καρπῶν τῶν ἐν τεῖχόρᾳ (*Syll*³ 388, 9-10).

15. Βλ. *Dow* 36, 14· 49, 18-20· *SEG* 16, 89, 9-10· 90, 13-4· 24, 174, 11-2.

16. Βλ. *SEG* 15, 101, 10-1· 14, 64, 14· *Syll*³ 473, 11-2· 486, 11-2· *SEG* 21, 464, 10· 12, 101· 22, 111, 4. Πολύ συχνά η έκφραση απαντά αντί επανάληψης της ἐφ' ὑγείᾳ και σωτηρίᾳ, όπως *Syll*³ 384, 22-4 κ.α.

17. Βλ. *IG II²* 683, 15-6· *Syll*³ 540, 15-6· *Dow* 31, 7· *SEG* 21, 423, 5· *IG II²* 975, 9· *SEG* 18, 26, 14· 17, 46, 7· *Dow* 116, 8-9.

Η προσθήκη των παιδών καὶ γυναικῶν, σύμφωνα με την οποία οι συγκριτικά πιο ευάλωτες κατηγορίες του πληθυσμού φέρονται να επαπειλούνται καὶ εκφράζεται μια ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία καὶ ασφάλειά τους, παρουσιάζει ἔντονο ενδιαφέρον εξαιτίας της επίτασης της συγχινησιακής φόρτισης της δόλης ἔκφρασης. Η στάση ὁμως του Φιλίππου ἔναντι της Αθήνας μετά τη μάχη της Χαιρώνειας καὶ η εσωτερική κατάσταση της πόλης δεν φαίνεται να ενέπνεαν πλέον την ίδια ανασφάλεια, μολονότι αργότερα οι ισχυρισμοί του ψευδο-δῆμοσθένειου «Περὶ τῶν πρὸς Ἀλέξανδρον συνθηκῶν» μαρτυρούν μια ανησυχητική επιδείνωση¹⁸. Οι συνέπειες της ἡττας του 338 π.Χ. οριοθέτησαν τους πολιτικούς στόχους του Λυκούργου, ο οποίος κυριαρχούσε τα χρόνια αυτά, δηλαδή την ανασυγκρότηση της αθηναϊκής ισχύος καὶ την εκρίζωση των εσωτερικών κινδύνων¹⁹. Δεν φαίνεται ὁμως τυχαίο ότι στον «Κατὰ Λεωκράτους» λόγο του, ο οποίος εκφωνήθηκε το 331/0 π.Χ., απαντούν συχιότατα εκφράσεις σχετικές με τη σωτηρίαν του δήμου, της πόλης (ἡ την κοινὴν)²⁰. σ' ἔνα μάλιστα από τα σχετικά χωρία ο ανηλεής κατήγορος περιγράφει με δραματικό τόνο την αναγγελία της ἡττας της Χαιρώνειας, όταν οι γυναίκες περίφοβες συνωθούνταν για να μάθουν την τύχη των δικών τους καὶ οι ελπίδες της σωτηρίας εναποτέθηκαν στους αδύναμους γέροντες (39-40). Η εικόνα αυτή μας επιτρέπει να αντιληφθούμε τη φόρτιση της ἐνοιασι σωτηρία ὅσον αφορά στην απόκρουση ενός ἀμεσου κινδύνου, η αξιοπρόσεκτη ὁμως συχνότητα με την οποία ο Λυκούργος την επικαλείται επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ἡταν ευρύτερα διαδεδομένη καὶ οι σχετικές εκκλήσεις συγκινούσαν το ακροατήριό του, είτε αναζωπυρώνοντας την πρόσφατη μνήμη είτε επισείοντας μια ενδεχόμενη μελλοντική απειλή²¹. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο η χρήση του ὄρου σωτηρία δημιουργεί την εντύπωση πολιτικής συνθηματολογίας, αυτό ὁμως αποτελεί απλώς μια υπόθεση. Εύλογο πάντως είναι ότι το εμφατικό περιεχόμενο, το οποίο η σωτηρία προσλαμβάνει τώρα με την προσθήκη των παιδών καὶ γυναικῶν, σχετίζεται ἔντονα ὥχι μόνο με την παράσταση ενός ορατού κινδύνου αλλά μάλλον με την επιδίωξη της «ασφάλειας» στο διηνεκές.

Οι υπόλοιπες προσθήκες, οι οποίες απαντούν σε συνδυασμό με αυτή των παιδών καὶ γυναικῶν, έχουν ως κοινό γνώρισμα ότι αφορούν σε εκτός Αθήνας

18. Γεγονότα όπως η κατακράτηση των αθηναϊκών πλοίων στην Τένεδο καὶ η πολεμική προετοιμασία για την απελευθέρωσή τους (20) ἢ ο κατάπλους μακεδονικής τριτέρεως στον Πειραιά (26) ασφαλώς ενέπνεαν φόβο, η ακραία ὁμως καὶ εξωπραγματική πρόταση κήρυξης πολέμου δεν χαρακτηρίζει το κλίμα της εποχής.

19. Βλ. W. W. Tarn, Greece: 335 to 321 B.C., *CAH*, τ. 6, Cambridge 1953 (1927), σ. 440-1.

20. Δῆμον: 39· 43 (δις)· 45· 123 (δις)· 150· πόλεως: 43· 44· 46· 52· 64· κοινὴ: 88.

21. Ενδεικτικά, στον επίλογο, 149-50: ὑμῶν δὲ ἵκαστον χρὴ νομίζειν ... δνοῖν καδίσκοιν κειμένον τὸν μὲν προδοσίας, τὸν δὲ σωτηρίας εἶναι [...] οὐ πλέον Ισχύει παρ' ὑμῖν ἔλεος οὐδὲ δάκρυα τῆς ὑπὲρ τῶν νόμων καὶ τοῦ δῆμου σωτηρίας.

σύνολα ή μεμονωμένα πρόσωπα. Κατά σειρά προηγείται, το 307/6, η μνεία του δήμου φίλιας πόλης (τοῦ δήμου τοῦ [Κ]ολοφωνίων, *IG II²* 456b, 4)²² και ἐπεταί, το 283/2, η αόριστη αναφορά και τῶν ἀλλών [δσ]οι εἰσὶν εῦνους καὶ φίλοι τοῦ δήμου (*Syll³* 384, 18-9)²³, η οποία χρονολογικά συμπίπτει με την ανεπιτυχή επίθεση του Αντιγόνου Γονατά κατά της Αττικής²⁴. Κατόπιν, στο διάστημα μετά την απόσυρση της φρουράς του Μουσείου μνημονεύεται επώνυμα ο Αντίγονος Γονατάς μαζί με τη βασιλική του οικογένεια (καὶ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου καὶ Φίλας τῆς βασιλίσσης καὶ τῶν ἐκγόνων αὐτῶν, *SEG* 33, 115, 23-5)²⁵, γεγονός που σχετίζεται οπωσδήποτε με τις φιλικές διαθέσεις της Αθήνας απέναντί του μετά το 256/5²⁶. Τέλος, κατά το πρώτο μισό του 2ου π.Χ. αιώνα καθίστανται συνήθειες οι μνείες και τῶν συμμάχων (*SEG* 16, 86, 10· 182 π.Χ.)²⁷, και τῶν φίλων και συμμάχων (*Syll³* 661, 16-7· c. 165/4)²⁸ ή τῶν συμμάχων Ρωμαίων (*IG II²* 1000, 13· 1054, 20)²⁹.

‘Οπως είναι γνωστό, από την αρχή του Β’ Μακεδονικού πολέμου η Αθήνα είχε συνδέσει στενά τις προσδοκίες της με την επιτυχία των Ρωμαίων και των Ελλήνων υποστηρικτών τους κατά του Φιλίππου Ε’, παρέμεινε μάλιστα αφοσιωμένη σ’ αυτούς μέχρι και την τελική τους επικράτηση μετά τη μάχη της Πύδνας: είναι λοιπόν προφανές ότι οι φίλοι και σύμμαχοι ταυτίζονται με τον αντιμακεδονικό συνασπισμό³⁰. Η επώνυμη αναφορά των Ρωμαίων (η οποία δεν είναι εξάλλου άσχετη με αντίστοιχες λατρείες στον ελληνικό χώρο από την ίδια

22. Πρβ. 992, 15-6.

23. Πρβ. *IG II²* 929, 10-1. Το επίθετο φίλοι συχνότερα παραλείπεται· βλ. *IG II²* 674, 10-1· *SEG* 14, 63, 10-1· 21, 369, 13-4· *IG II²* 690, 2-3· 807, 26-8.

24. Βλ. W. S. Ferguson, *Hellenistic Athens*, London 1911, σ. 153-4· W. W. Tarn, *Antigonus Gonatas*, Oxford 1913 (ανατ. 1969), σ. 126.

25. Πρβ. *IG II²* 776, 9-10· *Syll³* 466, 11· *SEG* 18, 19, 15-6.

26. B. W. S. Ferguson, δ.π., σ. 191-3· W. W. Tarn, δ.π., σ. 336. Πρβ. και υπέρ του Δημητρίου Β’ και της οικογένειάς του (*SEG* 21, 393, 5-6). Παραδείγματα θυσιών για την ὑμείαν και σωτηρίαν βασιλέων συναντούμε και σε ἄλλες ελληνικές πόλεις, όπως για τον Πτολεμαίο Γ’ ή το Σέλευκο Β’ (;)· βλ. R. Herzog, *Griechische Königsbriefe*, *Hermes* 65 (1930) 468 (ψήφισμα των Αινίων στο Αστληπείο της Κω)· *SEG* 33, 1046, 25-6 ('Ιλιον). Βλ. επίσης *IG XII Suppl.* 250, 11 ('Ανδρος) υπέρ του Ευμένη Β’ ή του Αττάλου Β’. Το ίδιο καθιερώνεται και για ἄλλα επώνυμα πρόσωπα, ὅπως στην Κύμη όπου γίνεται λόγος για θυσία ὑπὲρ σωτηρίας και ὑμείας της επιφανούς ευεργέτιδος Αρχίππης (*SEG* 33, 1038, 18-9).

27. Πρβ. *Dow* 48, 36-7· 52, 3· 55, 10· *SEG* 21, 440, 11· 442, 4· *Dow* 64, 8· *SEG* 21, 447, 9· 16, 91, 13-4· 92, 14-5· *IG II²* 990, 7.

28. Πρβ. *Dow* 79, 17-8· 84, 12-3· *SEG* 28, 76, 7-8· *IG II²* 977, 11· *SEG* 32, 135, 6· 15, 104, 110· *IG II²* 1004, 10-11· 1011, 68· *Dow* 96, 3-4· *SEG* 22, 110, 7· *IG II²* 1043, 12. Επίσης, *IG II²* 1042a-b, 7.

29. Βλ., πολύ γενικότερα, και την αβέβαιη συμπλήρωση και τῶν ἀλλών ἀπάντων ὡν αὐτοῖς προσέταττον] οἵ τε νόμοι και τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου (*SEG* 16, 95, 12-4, 164/3). Πρβ. και *Dow* 72, 11-2).

30. Βλ. W. S. Ferguson, δ.π., σ. 270 σημ. 5 και σ. 312 κ.ε. Πρβ. S. Dow, δ.π., σ. 9-10.

εποχή και εξής³¹) συμβαδίζει με την κρισιμότητα του ρόλου της παρέμβασής τους στη ρύθμιση των ελληνικών πραγμάτων. Έτσι, την ίδια χρονιά που οι Ρωμαίοι δημιουργούν την επαρχία της Ασίας, μνημονεύονται σε τυπικό λατρείας του Απόλλωνα Πιθίου, όπου προβλέπεται ανεξάρτητα από τις άλλες η τακτική θυσία βοδιού για χάρη του δήμου, των παιδιών, των γυναικών και των Ρωμαίων (*SEG* 21, 469, 56-8· 129/8). Άλλα και στη Δήλο απαντά η χρήση της ίδιας ακριβώς προσθήκης σε τιμητικό ψήφισμα των μέσων του 2ου π.Χ. αιώνα για τους ιερεῖς τοὺς ἐν Δήλῳ, οι οποίοι ευφημούνται σε αθηναϊκό ψήφισμα για θυσίες ὑπέρ τε τῆς [βουλῆς καὶ τ]οῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ [παίδων] καὶ γυναικῶν καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ρω[μ]αίων καὶ τῶν κατοικούντων Ἀθηναίων [τ]ῶν ἐν Δήλῳ (*Inscriptions de Délos*, 1499, 4-8). δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μνεία αυτή των Ρωμαίων σχετίζεται με την ευγνωμοσύνη των Αθηναίων για την παραχώρηση του νησιού μετά τη μάχη της Πύδνας και τη συμβίωση των πρώτων με τους δεύτερους στο πολυάνθρωπο λιμάνι³².

Είμαστε λοιπόν σε θέση να ερμηνεύσουμε εύλογα την ποικιλία των προσθήκων αυτών και συνεπώς την ευχερή διεύρυνση του ευχετικού περιεχομένου της φράσης βάσει των κατά περίπτωση πολιτικών σκοπιμοτήτων: στο βαθμό που οι θυσίες ἐφ' ὑγείᾳ καὶ σωτηρίᾳ κατέχαν αξιόλογη θέση στη δημόσια τελετουργία, οι θεωρούμενοι ευεργέτες της πόλης συμπεριλαμβάνονταν τιμητικά στον κατάλογο των ευνοούμενων. Η κολακευτική τους μνεία (φαινόμενο που δεν είναι εξάλλου άσχετο με τους μεμονωμένους πολίτες, οι οποίοι τιμώνται για τη συμβολή τους στη σωτηρίαν της πόλης τους) αποκαλύπτει τη βαθμιαία συνείδηση του γεγονότος ότι η ασφάλεια της πόλης συναρτάται με την ασφάλεια και μακροημέρευση των ισχυρών αυτών —έστω και πρόστατρων— ευεργετών ή συμμάχων της. Από την άλλη όμως πλευρά, η εξέλιξη αυτή δείχνει ότι η συγκεκριμένη διατύπωση έτεινε να καταστεί μάλλον αόριστη και κοινότοπη, εφόσον είναι αυτονότο ότι ούτε η ἔννοια της σωτηρίας της Αθήνας είχε στις διαφορετικές κάθε φορά συνθήκες το ίδιο περιεχόμενο αλλ' ούτε και δήλωνε τα ίδια πράγματα εξίσου για την πόλη και τους τιμώμενους.

Αυτή όμως η αοριστία δεν αναιρεί τη συγκινησιακή φόρτιση της τυπικής έκφρασης, η οποία είναι ολότελα ανοίκεια σε προγενέστερες επίσημες γραπτές πηγές. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι την ίδια εποχή, ο ίδιος αυτός τόνος απαντά με διαφορετικό τρόπο και σε ανάλογες εκφράσεις άλλων ελληνικών πόλεων. Έτσι, σε ψήφισμα του δεύτερου μισού του 4ου π.Χ. αιώνα από τη Μυτιλήνη, το

31. Βλ. S. R. F. Price, *Rituals and Power - The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1984, σ. 41-2.

32. Βλ. P. Roussel, *Délos colonie athénienne*, Paris 1987 (1916!), σ. 69 και σημ. 6. Για την ανάμειξη των ρωμαϊκών αρχών στην αθηναϊκή κληρουχία βλ. E. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley κ.α. 1984, τ. 1, σ. 106-7.

οποίο αφορά στην επιστροφή των εξορίστων, καλούνται οι πολίτες να ομονοήσουν αναμεταξύ τους και προβλέπεται ο σύμπας δάμος να τελέσει θυσίες ἐπὶ σωτηρίᾳ καὶ εὐδαιμονίᾳ τῷ πολίτῃ πάντων (*IG XII Suppl.* 6, 40-1). Η εξαιρετική κριτικότητα των περιστάσεων διακινογεί την έμφαση της φράσης; αν ευσταθεί η χρονολόγηση του ψηφίσματος στα 334-2, η Μυτιλήνη τότε έχει ήδη αναλωθεί στην αμφίρροπη σύγκρουση της φιλομακεδονικής με τη φιλοπερσική παράταξη και είναι ευνόητο ότι οι πολίτες της διαισθάνονται έντονα τόσο την αβέβαιη έκβαση της εξωτερικής όσο και την ανασφάλεια της εσωτερικής τους πολιτικής³³.

Τον ίδιο τόνο διακρίνουμε και πάλι σε έκφραση ψηφίσματος του δεύτερου μισού του 3ου π.Χ. αιώνα από την 'Ιο, σχετικού με την ανανέωση της φιλίας και τῆς συμφωνίας τῆς πρὸς Ροδίους' εκεί, γίνεται λόγος για προσφορά θυσιών σ' όλους τους θεούς και θεές ἐπὶ ἀγαθῇ τύχῃ καὶ σωτηρίᾳ καὶ εὐδαιμονίᾳ (;) του νησιού (H. Bengtson - H. H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums*, München 1969, τ. 3, αρ. 566, 2). Αν και η ακριβής χρονολογία του ψηφίσματος δεν είναι γνωστή, πάντως στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα επικρατούν στις Κυκλαδες —όπως είναι γνωστό— μεταβατικές συνθήκες, καθώς ο έλεγχος του Αιγαίου περνά από τα χέρια της πτολεμαϊκής Αιγύπτου στη Ρόδο³⁴. Το γεγονός ότι η ανίσχυρη 'Ιος σπεύδει να επικυρώσει τη συμφωνίαν με τη νέα ανερχόμενη ηγεμονική δύναμη δεν προκαλεί έκπληξη· η πολιτική αυτή ενέργεια συνοδεύεται από ἐπὶ σωτηρίᾳ θυσίες, ενώ ο δήμος των Ροδίων επαινείται διότι συμβάλλει στην ελευθερία των νησιωτών (5). Στην περίπτωση αυτή είναι λοιπόν και πάλι ευδιάχριτο το κλίμα ανασφάλειας που επικρατεί σε μια μικρή πόλη στην περιφέρεια του θεάτρου αναμέτρησης της επιρροής μεγάλων δυνάμεων και στο διάστημα σημαντικών ανακατατάξεων.

Αναλυτικότερη είναι η διατύπωση σε σχετικό με τη λατρεία του Διός Σωσιπόλεως νόμο των Μαγνήτων της Καρίας του 196 π.Χ.: προβλέπεται εκεί η κατ' ἔτος κατευχή για τη σωτηρίαν της πόλης και της χώρας, με την προσθήκη των πολιτών, γυναικών, παιδιών κι όλων των άλλων κατοίκων. Επιπλέον, η φράση συμπληρώνεται με την ευχή ὑπέρ τε εἰρήνης καὶ πλούτου καὶ σίτου φορᾶς καὶ τῶν ἄλλων καρπῶν πάντων καὶ τῶν κτηνῶν (*Syll³* 589, 26-31)³⁵. Την επαύριο

33. Για τη χρονολόγηση και τις ιδιαίτερες συνθήκες βλ. A. J. Heisserer, *Alexander the Great and the Greeks - The Epigraphic Evidence*, Norman 1980, σ. 131-2 και 136-7. Πρβ. επίσης A. J. Heisserer - R. Hodot, The Mytilenean Decree of Concord, *ZPE* 63 (1986) 120 κ.ε. (SEG 36, 752), δου οι ψηφίσματα χρονολογείται στη δεκαετία 340-30· για τη σύγκρουση των πολιτικών παρατάξεων, ό.π., σ. 117-8.

34. Βλ. P. M. Fraser - G. E. Bean, *The Rhodian Peraea and Islands*, London 1954, σ. 154-9· ιδιαίτερα σ. 158 για τον διορισμό —την ίδια εποχή— ναυάρχου ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν Ἐλλήνων.

35. Βλ. F. Schnitzer, δ.π., σ. 149. Πρβ. επίσης *IG XII Suppl.* 692, 22-4 (2ος π.Χ. αι.): εὔχαις ἐποίησατο] τοῖς θεοῖσι πάντεσσι καὶ πασσασι ὑπὲρ σωτηρία[ς τῶν τε πολίτων καὶ τῶν γυναικῶν καὶ] τῶν ἄλλων πάντων τῶν κατοικέντ[ω]ν τάν [τε πόλιν καὶ τὰν χώραν τὰν Ἐρεσίων.

του τέλους του Β' Μακεδονικού πολέμου οι Μακεδόνες χάνουν τον ἔλεγχο των πόλεων της Καρίας, παράλληλα όμως από την ἀνοιξη του ίδιου έτους κινείται επεκτατικά ο Αντίοχος Γ' για να αποκαταστήσει τη σφαίρα επιρροής του βασιλείου του. Οι περιστάσεις αυτές, οι οποίες δικαιολογημένα ενέπνεαν αβεβαιότητα και φόβο, επιδεινώνονται από τον ταυτόχρονο πόλεμο μεταξύ Μιλήτου και Μαγνησίας. Ο τοπικός αυτός πόλεμος έληξε το φθινόπωρο του 196 π.Χ. με την παρέμβαση της διαιτησίας των Ροδίων³⁶. Ετσι, όπως και η χαρακτηριστική μνεία της ειρήνης, η επίκληση της σωτηρίας στη μακροσκελή αφιέρωση μπορεί εύλογα να συνδυασθεί με την προσδοκία εξομάλυνσης της κατάστασης μετά από μια σύγκρουση, η οποία σε συνδυασμό με τις επιβαρυμένες γενικότερες συνθήκες φαίνεται να καταπόνησε σοβαρά την πόλη.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι οι κοινοί αυτοί τόποι των πηγών οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η επίκληση της έννοιας της σωτηρίας δεν αποτελεί μεμονωμένο φαινόμενο των αθηναϊκών επιγραφών. Όπως επιβεβαιώνεται και στα ανάλογα άλλων ελληνικών πόλεων, έτσι και στην Αθήνα η ευχή της σωτηρίας, πέρα από τη θρησκευτική της διάσταση, εκφράζει την επίγνωση της κρισιμότητας των εκάστοτε ιστορικών περιστάσεων. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να διακρίνουμε την πολιτική χρήση της έννοιας, μολονότι δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε επακριβώς τα όριά της. Πάντως, τόσο η προσθήκη των παιδών και γυναικῶν αποκαλύπτει την πρόθεση να επιταθεί ακόμη περισσότερο η συγκινησιακή φόρτιση της αντίστοιχης τυπικής έκφρασης, όσο και η μετέπειτα προσθήκη των συμμάχων και ευεργετών την ανάγκη προσαρμογής του περιεχομένου της στις μεταβαλλόμενες εξωτερικές ανάγκες της πόλης. Στο βαθμό βέβαια που η αφιέρωση δημόσιων θυσιών ἐπὶ σωτηρίᾳ παποτελούσε πλέον διαδεδομένη συνήθεια, ήταν αναμενόμενο η όλη έκφραση να χάσει την αρχική της έμφαση, η πάγια όμως επίκληση της έννοιας σωτηρία φαίνεται ότι εξακολουθούσε να ανταποκρίνεται στις συνθήκες της εποχής και να εκφράζει ένα συλλογικό αίσθημα. Έχοντας λοιπόν αυτό υπόψη, μπορούμε να προσμετρήσουμε τις ἐπὶ σωτηρίᾳ θυσίες των αθηναϊκών ψηφισμάτων στις ποικίλες άλλες ενδείξεις ανασφάλειας και ρευστότητας των ελληνιστικών χρόνων.

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

B. I. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ

36. Βλ. E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique*, Nancy 1966-7, τ. 2, σ. 158.